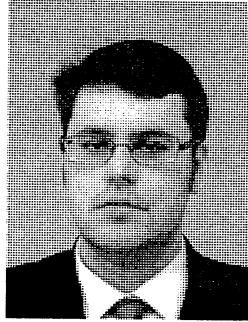

НЕЛІП М.І.,
кандидат юридичних
наук, доцент

*Київський національний
університет
імені Тараса Шевченка*

КУФТИРЕВ П.В.,
здобувач

*Київський національний
університет
імені Тараса Шевченка*

**ФІЛОСОФСЬКО-
ПРАВОВІ
ПОГЛЯДИ
ПРОФЕСОРА
КИЇВСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ
СВ. ВОЛОДИМИРА
Є.М. ТРУБЕЦЬКОГО**

У нашому житті поширена тенденція посилятися на зарубіжну громадсько-політичну думку, закордонні авторитети, іноземний досвід. При цьому, дуже часто ігнорується власна спадщина, традиції та здобутки. Ймовірно, це є наслідком того, що століттями від народу приховувалася правда про його право, історію, культуру, замовчувались або перекручувались факти з життя видатних діячів.

Поруч з тим, у нас сформувався цілий рух юристів-філософів, які розробляли наукові вчення, в яких, поруч з абсолютними цінностями добра та справедливості, аналізувались конкретні шляхи та способи політико-правового перетворення країни. Головна увага приділялась легальним шляхам за до-

помогою реформ. Багато уваги приділялось дотриманню прав і свобод людини. Можна вважати, що цей напрям, висловлений в програмах лібералів. До представників ліберального напрямку можна віднести Б.М. Чичеріна, І.В. Михайловського, П.І. Новгородцева, Б.А. Кістяківського, В.М. Гессена, І.А. Ільїна, В.П. Вишеславцева, Г.В. Флоровського та ін. Сюди варто віднести і Є.М. Трубецького.

Євген Миколайович Трубецькой (1863-1920) – видатний мислитель, праці якого увійшли до золотого фонду вітчизняної правової та філософської думки. Є. М. Трубецькой отримав освіту на юридичному факультеті Московського університету, одночасно глибоко вивчаючи філософію та богослів'я. Після захисту докторської дисертації був професором Київського, а з 1906 року – Московського університету.

Своїм сучасникам він був відомий як вчений-правознавець, талановитий педагог, лекції якого з історії та енциклопедії права викликали захват у аудиторії. Роботи Трубецького з історії та філософії права не застаріли і на сьогодні. В них ми знаходимо надзвичайно ясний та логічний виклад всіх основних проблем, що входять в традиційну сферу філософії права та конкретного правознавства.

Важливо підкреслити, що правові погляди Трубецького тісно взаємопов'язані з його філософськими ідеями, вияв цього взаємозв'язку допомагає побачити цілісність його творчості.

Розвиваючи релігійно-філософські погляди на дійсність, Є.М. Трубецькой виступає як один з видних представників філософії *всєдності*. Він залишається вірним послідовником філософії В. Соловйова, однак, в ряді суттєвих моментів Трубецькой відходить від вчення великого філософа та вибудовує свою теоретичну модель дійсності. Вона найбільш чітко виражається в його вченні про свободу. Свобода у Трубецького є основою діяльності індивіда. Якщо у Соловйова відносини між Богом та людиною ґрунтуються на любові, то у Трубецького – на свободі вибору, котра є джерелом не лише добра, але й зла. Людина сама обирає свій шлях та несе відповідальність за зло в світі.

Постулювання свободи волі було необхідно Трубецькому і для розробки теорії права. Він справедливо вважав, що говорити про наявність права в суспільстві можна лише за наявності свободи волі.

Виходячи із цього, Трубецькой захищає ідею правової держави, оскільки право прокладає межі застосування насилля з боку держави, визначає міру свободи та необхідності в суспільстві. Право виступає як прояв Абсолютного на недосконалому щаблі людського розвитку. Право в будь-якій державі не ідеальне та недосконале. Однак, потрібно навчитись цінити всяке, навіть, відносно вдосконалення в житті суспільства. Всяка позитивна величина, хоча б і мала, має перевагу перед повною нищизною.

Отже, погляди Є. М. Трубецкого розвиваються в рамках релігійно-моральної течії в російській філософській думці. З цих позицій він вибудовує і свою філософську концепцію права.

Центральною роботою серед усіх, присвячених філософським проблемам права, у Трубецкого є *“Лекції по енциклопедії права”*¹. Тут розглядаються всі найбільш принципові проблеми філософії права: *подається філософське визначення права, розглядаються теорії походження і розвитку права, оцінюється співвідношення права та моралі, викладається сучасна версія теорії природного права*. В рішенні цих проблем явно помітні ключові філософські ідеї Трубецкого, згадані вище.

На цих фундаментальних проблемах ми зупинимось більш детально.

Право, як складне явище суспільного життя, може досліджуватись на різному рівні, тому розумно виділяти *суть права першого, другого та більш глибоких порядків*.

Трубецкой у своєму аналізі визначення права виділяє ознаки права, що характеризують його суть першого порядку. В якому б сенсі не вживалось право, вважає Трубецкой, воно завжди розглядається як правило поведінки в суспільстві. В цьому початковому формулюванні вже міститься ряд необхідних ознак права. По-перше, поза суспільством не може існувати права. Трубецкой рішуче відкидає будь-яку Робінзонаду. *“Якщо ми, – пише Трубецкой, – і можемо говорити про право якого-небудь Робінзона, що живе на безлюдному острові, то лише в припущенні можливого ближнього, можливого товариства інших осіб, котрі коли-небудь порушать його самотність”*². Право передбачає суспільство, і лише в рамках цього передбачення можна говорити про право, тому формальне визначення, яке ще не стосується його суті, полягає в тому, що воно є *“порядок, який регулює відносини окремих осіб в людському суспільстві”*³. Відносини *“людина-природа”* можуть розглядатись в праві лише в зв'язку з відношенням *“людина-людина”*. Немає відносин між людьми (тобто суспільства) – немає і права. По-друге, право здійснюється лише за умови вольової діяльності суб'єктів. Немає діяльності – немає і права. По-третє, діяльність суб'єктів має носити свідомий характер. Право не виникає між вовками, тиграми чи між душевнохворими людьми. Немає свідомості (розуму) – немає і права.

По-четверте, будь-яке правило поведінки, з одного боку, встановлює чий-небудь обов'язки, але, з іншого, надає кому-небудь права. Іншими словами, на поведінку суб'єктів передусім накладаються обмеження – окреслюються рамки (норми) поведінки. Немає обмежень поведінки – немає і права. Разом з тим, суб'єкти отримують певні права чи свободу діяльності. Сама по собі свобода, вважає Трубецкой, може бути внутрішньою (можливістю мислити вільно,

обираючи різні шляхи та методи вирішення задач) та зовнішньою (можливістю діяти вільно, обираючи різні напрями поведінки). Свобода є необхідною ознакою права. Істота, позбавлена зовнішньої свободи (раб), є одночасно істотою безправною. Немає зовнішньої свободи – немає і права.

Необхідність права в суспільстві та його велике значення обумовлюється тим, що свобода однієї людини в суспільному житті вступає в протиріччя з свободою інших людей. Право за своєю суттю і є спосіб вирішення цього протиріччя. Кожна правова норма є певною формою обмеження свободи особистості заради збереження цілісності суспільства та свободи інших осіб.

Після проведеного аналізу Трубецкой дає наступне визначення: право є зовнішня свобода, обмежена нормою. Або, що те ж саме: право є сукупність норм, з одного боку таких що надають, а з іншого боку таких що обмежують зовнішню свободу осіб в їх взаємовідносинах⁴.

В цьому формулюванні Трубецкой досягає, по-перше, того, що право не є тотожним з мораллю. Остання усвідомлюється під категоріями добра та зла, право – під категоріями необхідності і свободи. По-друге, право не пов'язується безпосередньо з державою – воно відносно самостійне.

Розуміючи, що наведене ним визначення права є незвичним для сучасного йому правознавства, але, одночасно, усвідомлюючи необхідність подолання стереотипів, що склались, Трубецкой детально розбирає в своїх “Лекціях” пануючі точки зору на природу права та доводить їх помилковість, їх нездатність дійти до власне головного в правових відносинах, в правовій свідомості суспільства та окремої особистості. Він відкидає як недостатні чи помилкові всі найбільш відомі концепції: зведення права до авторитету держави, визнання головною якістю права примус чи владне регулювання (“силу”), пояснення права через “загальне переконання” чи “загальну волю”, ототожнення права з інтересом і т. п.

Далі Трубецкой аналізує право на більш глибокому сутнісному рівні та ставить проблему співвідношення моралі і права. Їх реальне відношення являє собою відношення часткового співпадіння. Не підлягає сумніву той факт, що існують юридичні норми, котрі прямо протирічать цілям добра. Однак чи може людську спільноту задовольняти такий стан справ? Чи варто визнати дане співвідношення правильним? Можемо ми спокійно спостерігати за тим, що окремі норми права захищають зло? Адже право підкріплене авторитетом держави, і його норми мають примусовий характер. Будучи глибоко релігійною та моральною людиною Трубецкой рішуче відмовляється визнати існуюче співвідношення між мораллю та правом. Якщо право не відповідає добру та правді, за-

являє Трубецькой, то для нас виникає категорична потреба – усунути таку невідповідність⁵. Право має стати правдою – в цьому його головна життєва задача. В цій вимозі Трубецькой погоджується з І. Кантом, В. Соловйовим, П. Новгородцевим та іншими правознавцями, діючими в рамках моральної течії в праві.

Саме розуміння моральності в досліджуваній роботі Трубецького цілком відповідає тому, як він описує сенс ідеалу добра в роботі “Сенс життя”. Трубецькой категорично відкидає концепцію, згідно із якою розуміння добра носить суто історичний характер і може радикально змінюватись від однієї епохи до іншої. Змінність суб’єктивних точок зору на добро пов’язана лише з недостатньо повним усвідомленням самого об’єктивного ідеалу добра. Чим більш повним буде це усвідомлення, тим більш єдиними будуть у своєму баченні принципів добра всі люди. Ідеал добра в “Лекціях по енциклопедії права” визначається так, – це прагнення до повноти втілення всеєдиного стану буття, що, може бути застосоване до людського суспільства, означає панування солідарності між усіма народами та усіма людьми⁶.

Відповівши на питання про співвідношення закону добра закону загальної еволюції в світі, Трубецькой переходить до розгляду головного питання: *як можлива реалізація моральних вимог в праві чи як можливо досягнення відповідності правових норм вічному закону добра? Чи можливо досягнення такого становища в суспільстві, коли правові норми не протирічать моральним, а, навпаки, відповідають їм?*⁷.

Ясно, що, відроджуючи традицію філософського пояснення права, відповідаючи на це питання Трубецькой приєднався і до давньої ідеї природного права.

Але і тут його підхід виявляється дещо відмінним від традиційного. Він критикує не лише “історичну школу” в правознавстві, яка негативно ставиться до ідеї природного права та вважає, що позитивне право є відображення безперервно змінюваних в історії потреб і цінностей “народного духу”. Так само критично він ставиться і до “старої” теорії природного права, родоначальником якої був Гуго Гроцій та витоки якої можна знайти у давньоримських теоретиків права. Вважаючи, що правовий ідеал є вираження законів світового розуму, представники цієї школи мислили природне право як систему незмінних правових принципів, що виступають абсолютним критерієм для реального, позитивного права. Як правило, така точка зору вела до засудження існуючого порядку речей, котрий погано відповідав вказаному правовому ідеалу.

На протигагу такому розумінню природного права, яке нав’язувало дійсності вічний ідеал, Трубецькой стверджує, що природне право саме має певну генезу; воно є певною моральною вимогою, котра звернена до

позитивного права, однак сама ця вимога не може бути виражена у вигляді системи незмінних принципів, в різні історичні епохи вона може приводити до дуже абсолютно різних правових установлень. Природне право *управляє* розвитком позитивного права, задає напрями цього розвитку, але не є жорсткою системою однозначно виражених постулатів. "Природне право... передбачає, щоб кожна окрема особа користувалася зовнішньою свободою в тих межах, в яких це вимагається добром. Ця вимога може бути сформульована ще й таким чином: *окремій особі має бути надано максимум зовнішньої свободи, сумісний з благом суспільства як цілого*. Право завжди має проявлятися як сила що звільняє: по-перше, воно завжди має служити цілям добра; по-друге, його задача є в тому, щоб встановити певну гармонію між зовнішньою свободою індивіда та благом суспільства в цілому. Очевидно, що ця гармонія не може виражатися в формулі нерухомого та одноманітного законодавства; той максимум зовнішньої свободи людини, котрий вимагається благом суспільства в цілому, не є величиною постійною, а величиною рухомою, безперервно змінною в залежності від нескінченно різноманітних умов дійсності"⁸.

Природне право для Трубецького має складну, ієрархічну, пірамідальну будову. На вершині піраміди – Бог в його християнському розумінні. Далі знаходиться вічний, абсолютний та незмінний Моральний закон, і далі, до основ піраміди, знаходяться різні конкретно-історичні уявлення людей про правду та справедливість і обґрунтовані на них переконання про принципи організації суспільства та держави, місця та ролі особистості в них. Причому, більш пізні погляди є ширшими та багатшими за змістом, ніж більш ранні. Це доводиться тим, що суспільство іде шляхом прогресу моралі, а відповідно, і в галузі звичаєво-правових поглядів.

Безпосереднім джерелом природного права за Трубецьким є людські переконання або свідомість людей. Трубецької стверджує, що всякий зовнішній авторитет може мати силу лише до тих пір, поки люди впевнені в необхідності йому підкорятися. Спільним для будь-якої революції є той факт, що позитивне право втрачає своє значення права, коли воно перестає бути предметом переконань того чи іншого соціального середовища. Тут Трубецької безперечно правий, оскільки діяльність людини розвивається через її свідомість. Філософським вибором є лише те, чим детермінується сама людська свідомість – ідеальними чи матеріальними основами.

Таким чином, за Трубецьким, природне право – це переконання в тому, що є добро та справедливість на конкретно-історичному етапі розвитку людства. Ці переконання цементують всякий правопорядок. Заміна одного пануючого в суспільстві авторитета іншим зно-

ву-таки пов'язана з тим, що суспільство змінює своє переконання і починає вважати для себе благом вже інший авторитет. Відповідно, всяка влада тримається силою звичаєвого або морального права. Трубецкой ототожнює природне право з ідеалом моральності, з тим, що людина визнає для себе благом на конкретному етапі свого розвитку. Це не просто усвідомлення ідеалу, а саме переконання в образному ідеалі, котре є керуванням до дії.

В підході Трубецкого присутня думка про гармонізацію позитивного права з природним правом, причому природне право "звучить як заклик до вдосконалення", грає роль рушійного начала в історії. Ідея природного права, за визначенням Трубецкого, дає людині силу піднятися над її історичним середовищем та рятує її від рабського поклоніння перед існуючим.

Трубецкой ставить проблему визначення *edčn'ltzâ d'điādlnčaiiāi đičâčn-
eó d'đrâč*, передусім природного. Таких критеріїв у вченні Трубецкого можна виділити два: критерій свободи та критерій рівності.

Перший критерій витікає із філософського вчення Трубецкого про тяжкий та багатостраждальний, хресний шлях людини до Бога. В кінці цей шлях має увінчатися приходом до довгостраждальної Боголюдини. Ця мета буде досягнута тоді, коли зовнішня поведінка людини буде суворо відповідати тому праведному шляху, котрий вказав Ісус Христос, і ця поведінка буде виходити із внутрішніх переконань людини, тобто, людина буде щирою в своїх діях та намірах, її внутрішній стан та зовнішня поведінка будуть гармонійно відповідати одне одному. Іншими словами, людина буде сприймати свободу як усвідомлену необхідність. Прогрес права є шлях, який звільняє людину. Джерела людської несвободи лежать як поза, так і всередині людини.

Згідно Трубецкому, перший закон прогресивного розвитку права говорить: право розвивається прогресивно, якщо розширяється зовнішня свобода особистості шляхом згортання зовнішньої необхідності та розгортання внутрішньої необхідності.

Другим критерієм прогресивного розвитку права виступає критерій рівності. Трубецкой вважає, що прояв принципу рівності стримується перепонами, що виходять з боку інших осіб, від нас самих (від недосконалості наших розумових і фізичних сил) та від зовнішньої природи. В суспільстві люди виявляються нерівними в багатьох відношеннях: економічному, політичному, соціальному тощо. Разом з тим історично прогресивний розвиток права іде шляхом урівняння в юридичному сенсі людей по все більшому і більшому числу проявів, а самі ці прояви застосовуються до все більшої та більшої кількості людей, охоплюючи поступово все людство.

Люди не рівні між собою за своїми природними задатками, фізичному, інтелектуальному, соціальному та культурному розвитку. На думку Трубецького це природна нерівність може бути подоланою в суспільстві знову-таки за допомогою правових законів, які створюють умови для повноцінного розвитку людини незалежно від його природних можливостей. Право закріплює ті відносини, котрі направлені на подолання інтелектуальної, культурної та фізичної немочі окремої людини та суспільства в цілому. Отже, прогресивний розвиток права йде по шляху урівняння людей в їх можливостях фізичного, інтелектуального, соціального, культурного розвитку. Причому право створює гарантії для повноцінного та достойного розвитку найбільш слабких в даному відношенні груп населення та окремих особистостей і забезпечує їх захист від сваволі з боку сильних.

Отже, в теорії природного права з мінливим змістом Трубецької передусім констатує, що конкретні вимоги природного права змінюються згідно умовам часу та місця. Вимоги свободи та рівності змінюються в залежності від країни та епохи, і не є величиною постійною. Разом з тим Трубецької вказує закони, по яким розвивається природне право, та зазначає критерії прогресивного розвитку права, що в сукупності може служити достатньо надійним орієнтиром в оцінці природного права в кожен конкретну епоху.

Визнання існування природного права в його моральному трактуванні необхідне не лише з теоретичної, але і з практичної точки зору, вважає Трубецької. Відкинувши природне право, ми позбавимо себе всякого критерію для оцінки позитивного права. Дійсно, якщо над позитивним правом немає ніякого вищого права, то ми маємо прийняти саме діюче право за правду, вважає Трубецької. Тому чистий консерватизм має привести нас до повного консерватизму.

Навпаки, визнання існування природного права змушує нас критично ставитись до всякого історично конкретного права, оцінювати його з точки зору правди та справедливості і розглядати всяку норму діючого права з точки зору можливого вдосконалення.

Підводячи підсумки, залишається лише дивуватись, як ця книга ("Лекції по енциклопедії права") могла з'явитися в царській Росії, адже за словами Е.М. Тарновського, сучасника Є.М. Трубецького, "Росія та особиста свобода – це два прекрасних незнайомці, котрі до сих пір не бачились один з одним і нічого один про одного не знають". Нас не дивує, що вони поки так і не взнали один одного, що свобода так і не стала панувати в наших умах.

Такий підхід до права як до зовнішньої свободи, підпорядкованої певним правилам, виявляється дуже плідним. Одразу стає зрозуміло, про що мають бути ці правила – про межі зовнішньої свободи. Тут же вини-

кає і центральне питання теорії права: яких принципів потрібно дотриматись (або мети досягти), формулюючи ці обмеження. Інакше кажучи, які мають бути правила формулювання цих правил-обмежень.

Можна сперечатись з прислів'ям – немає пророків у своїй вітчизні.

“Більша частина всієї сукупності ідей, що панували в умах французів цього віку просвітництва, безсумнівно була запозичена із “Духа законів” Монтеск'є та “Суспільного договору” Руссо... Де та книга, котра була б здатна пробудити за посередництва цих ідей правосвідомість нашої інтелігенції?” – запитував Б.А.Кістяківський в “Вісах” на початку ХХ століття. “Де наш “Дух законів”, наш “Суспільний договір?””.

Весь характер, весь пафос статті Б.А.Кістяківського говорить про те, що для нього ці питання – риторичні. А між іншим, є цілком конкретна відповідь. Ця “наша книга”: “Енциклопедія права” Євгена Миколайовича Трубецького (1901 р.).

ПОСИЛАННЯ

- 1 Трубецькой Е.Н. Энциклопедия права. – Киев.: Издание Студ. Я.Щавинского, 1901.
- 2 Там само. – С. 15.
- 3 Там само. – С. 16.
- 4 Там само. – С. 21.
- 5 Там само. – С. 48.
- 6 Там само. – С. 58.
- 7 Там само. – С. 60.
- 8 Там само. – С. 65.